

תוכן העניינים

ט	פתח דבר
1	החסידות: השלב האחרון
23	חביבה פדיה – הערות בשולי המאמר
הבעש"ט וראשית החסידות	
41	הנביא השבתאי ר' העשיל צורף – ר' אדם בעל שם
46	עוד על ר' אדם בעל שם נספחים:
48	א. הקדמת מעתיקי ספר הצורף
	ב. מעשה בר' אפרים זלמן מרגליות וספר הצורף:
52	רשימה מגנזי יוסף פרל
56	ג. יהודה ליבס – נספח ביבליוגרפי (א)
60	ד. דוד אסף – נספח ביבליוגרפי (ב)
64	שתי העדויות הראשונות על חבורות החסידים והבעש"ט נספחים:
82	דוד אסף – נספח ביבליוגרפי
86	א. מכתב מגרשם שלום לחיים ליברמן
87	ב. מכתב מיוסף וייס לגרשם שלום
89	ג. מכתב מחיים ליברמן לישראל מהלמן
91	הפולמוס על החסידות ומנהיגיה בספר נזד הדמע
102	דוד אסף – נספח ביבליוגרפי

106	דמותו ההיסטורית של ר' ישראל בעל שם טוב נספחים :
139	א. דוד אסף – נספח ביבליוגרפי
144	ב. מכתב משמואל ורסס לגרשם שלום
146	אמת על ר' ישראל בעל שם טוב?
148	דוד אסף – נספח ביבליוגרפי
149	שתי איגרות מארץ ישראל משנות תק"ך–תקכ"ד
162	דוד אסף – נספח ביבליוגרפי
164	לעניין ר' ישראל לייבל ופולמוסו נגד החסידות
175	דוד אסף – נספח ביבליוגרפי
177	עדותו של ר' שלמה דובנא על החסידות
180	דוד אסף – נספח ביבליוגרפי

בין דבקות למשיחיות: היבטים רעיוניים ומיסטיים בחסידות

185	התפתחות מושג הצדיק במיסטיקה היהודית ובחסידות
226	משה אידל – נספח ביבליוגרפי
230	הגלגול בחסידות
	"דבקות" או "התקשרות אינטימית" עם אלהים בראשית החסידות (הלכה ומעשה)
237	
259	משה אידל – נספח
268	הבלתי מודע ומושג "קדמות השכל" בספרות החסידית
277	אסתר ליבס – הרשימו, ההיולי וקדמות השכל
280	נטרול היסוד המשיחי בראשית החסידות

- 306 א. אסתר ליבס – הרעיון המשיחי בחסידות
313 ב. אסתר ליבס – על יוסף וייס
316 ל"ו צדיקים נסתרים במסורת ישראל
321 דוד אסף – נספח ביבליוגרפי

על ספרים וסופרים

- 325 על פעולתו של מרטין בובר בשדה החסידות
330 פירושו של מרטין בובר לחסידות
348 מרטין בובר – כמה הערות לתיאורה של החסידות
354 עוד הערה לעניין בובר והחסידות
356 עוד לסוגיית בובר והחסידות
שלום רצבי – מביקורת לשלילה: גרשם שלום על
358 תפיסת החסידות של בובר
ההתפרצות הרליגיוזית הגדולה האחרונה שהיהדות ידעה...
370 (ביקורת על ספרו של שמעון דובנוב)
מכתבים מקוריים מהבעש"ט?
374 (ביקורת על ספרו של חיים בלוך)
377 דוד אסף – נספח ביבליוגרפי
משנה חב"ד
380 (ביקורת על ספרו של חיים יצחק בונין)
383 דוד אסף – נספח ביבליוגרפי
384 אהרן מרקוס והחסידות
393 דוד אסף – נספח ביבליוגרפי

ביבליוגרפיה ומפתחות

395	מקום פרסומם הראשון של המאמרים וציונים ביבליוגרפיים
398	מפתח הקיצורים הביבליוגרפיים
403	מפתח שמות
411	מפתח מקומות
413	מפתח חיבורים
416	מפתח עניינים

פתח דבר

גרשם שלום, מענקי הרוח של התרבות היהודית במאה העשרים ומגדולי החוקרים של מדעי היהדות בכלל ושל הקבלה, השבתאות, המיסטיקה ותורת הסוד היהודית בפרט, הלך לבית עולמו בשנת 1982. "דור לדור יביע אומר" – עשרים וחמש שנה לאחר פטירתו, ונוכח מדף הספרים העמוס של יצירתו בתחומים שונים שראו אור מאז, מתבקש מענה לשאלה: מה טעם יש בכינוס מורשתו המדעית הפזורה, שרובה כבר נדפס בימי חייו? שאלה זו משקל מיוחד יש לה בכל הקשור למחקרי החסידות של שלום. אלה לא רק שלא עמדו בחזית מחקריו, אלא שבמהלך שנות הדור שחלפו מאז הסתלק מחברם, רבים מהם, לכאורה, נמר ריחם וניטל טעמם – אם בשל ממצאים חדשים שהפכו את הקערה על פיה, אם בשל פרשנויות מחקריות חדשות, שאלות שנשאלו ותשובות שהושבו. האומנם?

בשנת 1938 נשא שלום את הרצאתו "החסידות – השלב האחרון"; ממנה נטלנו את הכותרת לספר. היה זה הפרק האחרון בסדרת הרצאותיו בבית המדרש לרבנים רפורמים בניו יורק, שכונסו לראשונה בשנת 1941, בספרו *Major Trends in Jewish Mysticism* (זרמים עיקריים במיסטיקה היהודית). ספר זה, שתורגם לשפות רבות (אך לא לעברית), היה ועודנו מן המשפיעים ביותר על הבנת תורת הסוד היהודית. החסידות נדמתה אז בעיני שלום כ"שלב אחרון" – "אחרון" במובן של הנוכחי, ובמרומו גם במובן של סוף וסיום. אפשרות התפתחותו של זרם מיסטי מקורי נוסף ביהדות נדונה בתהייה פסימית בשורות הסיום של המאמר, אף כי שלום, במעין קריצה ספקנית, הותיר את הקביעה הנחרצת ל"נביאים בלבד" ולא לפרופסורים כמוהו.

אך בעוד שהחסידות נתפסה בעיני שלום כמי שחותמת את תולדות המיסטיקה היהודית והיא עצמה נמצאת בפרק הסיום שלה, מחקרה הביקורתי של החסידות היה בלי ספק עדיין בחיתוליו. תעיד על כך הביבליוגרפיה המדעית הצנומה שעמדה לרשותו של שלום ושאותה סיפת לפרק זה.¹ יהיו הדעות וההערכות על ההתפתחויות שחלו מני אז בשדה המיסטיקה היהודית והחסידות אשר יהיו, אין

1 הספר נדפס במהדורות רבות, ולמהדורת ניו יורק 1954, שהיא הנפוצה, צירף שלום עדכונים ביבליוגרפיים. הביבליוגרפיה שצירף לפרק על החסידות הושמטה ממהדורתנו, הן משום שהיא אינה נוגעת להרצאה עצמה הן משום שהיא מיושנת ואין הקורא העברי זקוק לה. על כל פנים, היא מצויה בהדפסת התרגום הראשונה של הפרק: אברהם רובינשטיין (עורך), פרקים בתורת החסידות ובתולדותיה, ירושלים תשל"ח, עמ' 51–52.

עוררין על כך שמחקר החסידות בשני הדורות האחרונים עבר מהפכה עצומה, איכותית וכמותית, והתרחב בממדים שלא ניתן היה לחזות אותם בשלהי שנות השלושים של המאה הקודמת. למהפכה זו אחראים, בין היתר, שלום עצמו והיסודות שהניח, וכן תלמידיו ותלמידי-תלמידי.

טבעו של עולם הוא שדור הולך ודור בא, וכשם שתלמידי חכמים מנצחים זה את זה בהלכה כן נבחנו בהתמדה הישגיהם של חוקרים, נכבדים ככל שיהיו, והם עומדים ל"דין ההיסטוריה" – מקצתם משתמרים ומועברים הלאה ומקצתם נדחים לקרן זווית וסופם שמשתכחים. והנה, גורל מיוחד במינו עלה בחלקם של מחקרי שלום בחסידות ובסביבתה. למרות הזמן שחלף ועל אף הממצאים החדשים שהביאו לערעור על תוקפן של כמה מהנחותיו היסודיות ביותר – מאמריו נותרו עדיין, כשם שהיו, אבן פינה ותמרור דרך בתולדות המחקר. מחקרים שנחשבו בשעתם מופתיים מוטלים כביכול בצדי צדדים ואין להם עוד מבקש במחקר או בהוראה, ומנגד זכו מחקרי שלום להזין בהתמדה את המחקר, וחוקרי החסידות עד היום שבים אליהם, אם מתוך הסכמה והרחבה אם מתוך ויכוח ומחלוקת. בכך הפכו מחקריו של שלום להיות, לעתים, בבחינת מקור כשלעצמו. בהקשר זה בולט במיוחד מאמרו "דמותו ההיסטורית של הבעש"ט", שראה אור לראשונה בשנת 1960, והיה למאמר פורץ דרך על רקע מצב הידע בשעתו על הבעש"ט. יובל שנים לאחר מכן, ועל אף השינוי הדרמטי במחקר הבעש"ט, אפשר לקבוע כי מחקר זה הוא עדיין נקודת מוצא הכרחית לכל מי שמבקש לעיין בסוגיה זו. את מחקרי החסידות של גרשם שלום יש אפוא להעריך בהקשר רחב של תולדות מחקר החסידות והשפעת שלום עצמו על עיצובו. על אף המיעוט היחסי של עיסוקו המחקרי בחסידות הצליח שלום – כמו שקרה כמעט בכל תחום שבו נגע – לכוון כמה ממושגי היסוד של התחום, שהשפעתם על מחקר החסידות והוראתה נתנו אותותיהם לא רק בדורו, אלא הם ממשיכים לפכות ולהזין את מעיינות המחקר עד היום. גם כאשר נתערערו מקצת ממסקנותיו, וגם כאשר מוסכם על חוקרים רבים כי טעה בפירושו לסוגיה זו או אחרת, הרי תובנותיו המקוריות והמושגים שטבע הונחלו למחקר ולהוראת התחום, והם בסיס רחב להסכמה או ביקורת. מבין מושגי היסוד הללו נזכיר את תפיסת הדבקות כחידוש וכעיקרון מארגן של החסידות, את נטרולו של הרעיון המשיחי בחסידות, את הדגשת היסוד המאגי-כריזמטי בדמותו ההיסטורית של הבעש"ט, ואת הוויכוח העקרוני שניהל עם מרטין בוכר על מהותה של החסידות.

השפעתו הרבה של שלום על דור תלמידיו היא מן המפורסמות שאינן צריכות ראיה.² מעמדו הבלתי מעורער, כראש וראשון לחוקרי הקבלה ותורת הסוד, הביא לכך שתלמידיו הרבים הלכו בדרך כלל לאורו וקיבלו את מסקנותיו, ואילו

2 הדברים הבאים מייצגים תחושה זו: "פעם אחת כשפתח שלום את פיו לדבר על בוכר, הוא אמר: 'אנחנו כולנו הרי אנחנו מתלמידי של בוכר'. כיוצא בזה ניתן לנו, החוקרים במדעי היהדות של דור הביניים, לומר כיום על שלום: 'אנחנו כולנו הרי אנחנו מתלמידי

היסטוריונים שעסקו בחסידות (כמו בן-ציון דינור, ישראל היילפרין, רפאל מאהלר, יעקב כ"ץ) נטו אף הם לקבלן מתוך שהכירו בגדולתו ולא ראו עצמם מוכשרים לעסוק בתחומו. אולם אין זה נכון לראות את תלמידיו כמי שהערצת רבם עיוורה את עיניהם, שכן ערעורים על מסקנותיו של שלום בחקר החסידות הגיעו עוד בחייו. אך כל המבקרים, הן בחייו הן לאחר מותו, קיבלו על עצמם מראש הכרה ענוותנית בעצמתו הרוחנית והמדעית של שלום. דברים שכתב לו תלמידו יוסף וייס בשנת 1953 אופייניים למטוטלת זו, שנעה בין הערצה לביקורת:

הצטערתי צער רב על שמאמרי על ראשית צמיחת החסידות לא זכה להסכמה אצל אדוני. לתומי חשבתי כי מתנועע אני לאורך קוים אשר את כיוונם התוו עבודותיו של אדוני, ופתאום שומע אני כי מאמרי נתפס לא כבא להוסיף על דברי רבו אלא כבא לחלוק עליהם. והרי לא באתי אלא להוציא מסקנות מהנחות עבודותיו של אדוני, ונמצאתי משתמש בכלים פסיכולוגיים במידה מוגבלת מאוד ובכלים סוציולוגיים במידה מוגבלת ג"כ, ובאמת רק במקומות שהחומר היה צועק דרשני! אני מודה לאדוני על טרחתו שטרח להסביר לי במכתב את עמדתו הכללית, ר"ל השלילית, וכמובן מצפה אני להוכחות פרטיות ומפורטות להריסת הבניין שבנית... וכבר נאמר על אדוני כי בשחטו, שוחט בסכין שאינה פגומה...³

קובץ המאמרים שלפנינו מבקש לשקף את תפיסת החסידות של גרשם שלום, שאותה ביטא לא רק במחקריו המודפסים אלא גם בהוראה וכדברים שבעל-פה. תפיסה זו התגבשה במשך עשרות שנים, מתוך ניתוחים פילולוגיים של תעודות היסטוריות ומקורות חסידיים, ומתוך מחלוקת עם עמיתים ותלמידים, עם היסטוריונים, חוקרי קבלה וחסידות ואף עם מלומדים בני המחנה החסידי עצמו. כך התלבנו והובררו לשלום הרקע והמהלכים הראשונים שהביאו לפריצתה של החסידות והתגבשותה כתנועה, צורת המסד החסידי, דמותם של מחוללי החסידות ואישים בולטים בה, וכן גופי תורתה של החסידות ברצף ההגות הקבלית על רקע קבלת האר"י מחז גיסא, וכתגובה לתנועה השבתאית מאידך גיסא. במחקריו נגע שלום בנושאים העיקריים שיעיזבו את אופייה ואת עולמה של החסידות כתנועה מיסטית: מרכזיותה של הדבקות בסולם הערכים שלה וביחס לדמות הצדיק, משקלו של המתח המשיחי, מעמדן של הספירות והפירוש הפסיכולוגי של מושגים קבליים, תורת הכוונות, ועוד הרבה.

של שלום" (יעקב לוינגר, "גרשם שלום – המפעל והאיש", ידיעות אחרונות, כ"ב בכסלו תשל"ח, תרבות, ספרות, אמנות, עמ' 1).

3 המכתב, מ' 8 בפברואר 1953, שמור בארכיון גרשם שלום שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (ARC 4° 1599). הכוונה היא למאמרו של וייס "ראשית צמיחתה של הדרך החסידית", שנדפס בציון טז (תשי"א).

החסידות, כזרם דתי וחברתי, נוצרה לאחר התפרצות אדירה של תסיסה משיחית שחוללה השבתאות. לדעת שלום, השבתאות והחסידות הן שני כיוונים שונים ומנוגדים של הלכי רוח שנולדו והתפתחו מן הקבלה הלוריאנית: משיחיות ראלית, לאומית, פוליטית, שמתייחסת לאירועים היסטוריים קונקרטיים – בשבתאות; לעומת גאולה אישית-פרטית, גאולת הנפש של כל יחיד, בחסידות. החסידות בראשיתה, בד בבד עם נסיגתה מן הרעיון המשיחי, משכה את ידיה גם מתורת הכוונות הלוריאנית והציעה פרשנות דתית שונה ומקורית. אך השינוי הגדול לא היה רק דתי ורעיוני, אלא גם חברתי. בניגוד למעמד האזוטרי-האליטיסטי של המיסטיקאי בחברות קודמות, בחסידות, ששמרה על המבנה של מורה-תלמיד, עבר מרכז הכובד אל הפרט, והדרך המיסטית נפתחה בפני כל מי שמבקשה ועל פי השגתו. על כל אלה, ועל רבים אחרים, ידובר בספר זה.

שלום לא ראה בעיסוק המחקרי בחסידות את דרך המלך של מפעלו המדעי. פרות עבודתו בתחום זה אינם רבים, ועל כן הצלחנו לכלול בכרך שלפנינו את כל עבודותיו הנדפסות.⁴ לא זאת אף זאת, הבאנו כאן, לראשונה בעברית, את מאמרו המפורסם על נטרול היסודות המשיחיים בראשית החסידות. מאמר זה נכתב במקורו באנגלית ועד כה לא היה זמין לקורא העברי.

כל המאמרים שכונסו בספר זה נבדקו, הוגהו והודפסו מחדש. טעויות הדפסה רבות שנפלו במקור תוקנו, והוא הדין בשיבושים ובמעקשי לשון שהיו זרויים אי פה אי שם. כל המאמרים הותקנו והותאמו לכללי הכתיבה הנהוגים היום, אך מתוך כבוד ויקר לכתיבה המקורית ולסגנונו המיוחד של שלום. בכמה מקרים עמדו לפנינו התיקונים שרשם שלום עצמו בשולי תדפיסים ששמר ממאמריו שראו אור, ואלה צורפו למאמרים ולהערות תוך ציון מקורם. במקרים שבהם מצאנו לנכון להוסיף מידע ביבליוגרפי עדכני, שהתחדש מאז פרסומו של המאמר, הוקפו תוספות נקודתיות אלה בסוגריים מזוויתים < >. כמעט כל המאמרים שבספר זכו לנספח מיוחד, שבעיקרו הוא מכוון לשתי מטרות: להציע את הרקע וההקשר ההיסטוריוגרפי של המאמר המסוים ולתאר, ככל שניתן, את התקבלותו והשפעתו על תולדות המחקר; לספק מידע ביבליוגרפי, משלים או מעודכן, על כל מה

4 מסיבות מובנות לא מצאנו טעם לכלול כאן את הביבליוגרפיה שחיבר שלום על ספרי ברסלב: גרשם שלום, קונטרס אלה שמות: ספרי מוהר"ן ז"ל מברסלב וספרי תלמידיו ותלמידי תלמידיו..., ירושלים תרפ"ח ("מתנה למרטין בוכר לחג יובלו מאנשי שלומו בירושלים ת"ר"). אלו הם 156 פריטים מסודרים על פי אלף-בית. בספריית שלום שמור עותק ההגהות שלו (R 245.1), ובו תיקונים רבים ותוספות בכתב יד. כמו כן ראה גרשם שלום, "לביבליוגרפיה של ספרות חסידי ברסלב (הוספות ותיקונים)", קריית ספר ו (תרפ"ט–ת"ר), עמ' 565–570 (תיקונים והוספה של עשרים פריטים). על מפעלו זה ראה דוד אסף, ברסלב: ביבליוגרפיה מוערת, ירושלים תש"ס, עמ' ט–י, 119 (מס' 471), 121. השמטנו גם הערה ביקורתית קצרה מאוד שפרסם שלום על ספרו של מקס להר (Max Löhr, Beiträge zur Geschichte des Chassidismus, I: Begriff und Wesen des Chassidismus, Leipzig 1925). הערה זו נדפסה בקריית ספר ב (תרפ"ה), עמ' 32.

שהתחדש בנושא המסוים מאז נדפס מחקרו של שלום. מקצת הנספחים עוטרו בתוספות נחוצות, כגון מקורות ראשוניים או חילופי מכתבים הקשורים בהבנת המאמר ובהתקבלותו.

מלאכת הספר נעשתה כולה ב"ספריית שלום", אוסף הספרים המפורסם שגרשם שלום טיפח כל חייו ושהועבר לאחר פטירתו בשלמותו לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ושם הוא עומד היום לרשות חוקרי החסידות והקבלה. גם אם מחקרה של החסידות לא היה עיקר במפעלו המדעי הכולל, אין ספק שהחסידות היתה קרובה ללבו ויקרה לו עד מאוד. יעידו על כך לא רק ספרי החסידות הרבים שבאוסף ספריו, הן ספרי מקור הן ספרי מחקר, שמספרם גדול מכל החטיבות הספרותיות האחרות שבספרייתו,⁵ אלא גם אלפי ההערות שרשם בספרים גופם, הערות שממשיכות להזין כל מי שמעיין בספרים ולהעניק לו השראה.

אנו מבקשים לנצל הזדמנות זו ולהודות לכל מי שטרח במלאכת הספר: הוצאות הספרים שאפשרו לנו לההדיר מחדש את מאמרי שלום שראו אור לראשונה באכסניויותיהן, מחברי הנספחים שנענו ברצון לבקשתנו ותרמו מתלם, עובדי ספריית גרשם שלום בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, שליוו את הספר מראשיתו וסייעו בעריכה, בהקלדה ובהגהות, מר אביעד רוזנברג ששקד על הכנת המפתחות, מר חי צבר מנהל הוצאת מאגנס, וצוות עובדיו ובמיוחד מר רם גולדברג, וכן למר אברהם בן-אמתי שהתקין את הספר באיפוק המתבקש. תודה לבית הספר למדעי היהדות באוניברסיטת תל-אביב, שסייע להוצאת הספר בתרומה נדיבה.

דוד אסף ואסתר ליבס

מחברי הנספחים

פרופסור משה אידל, החוג למחשבת ישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים
פרופסור דוד אסף, החוג להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת תל-אביב
ד"ר אסתר ליבס, ספריית גרשם שלום, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי
פרופסור יהודה ליבס, הקתדרה ע"ש גרשם שלום, החוג למחשבת ישראל,
האוניברסיטה העברית בירושלים
פרופסור חביבה פדיה, המחלקה להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון
בנגב
פרופסור שלום רצבי, החוג להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת תל-אביב